

PRIKAZI I RECENZIJE

Ružica Čičak-Chand, Josip Kumpes (ur.)

Etničnost, nacija, identitet: Hrvatska i Europa

Zagreb: Institut za migracije i narodnosti; Naklada Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo, 1998, 316 str.

Za Hrvatsku i njezino okruženje vjerojatno nema zahvalnije i zanimljivije teme na području društvenih znanosti od one naslovljene u zborniku. Etnički/nacionalni identitet, nacionalno pitanje, nacionalizam, tolerancija i suživot ostaju i dalje životno aktualna i znanstveno relevantna pitanja za prostor Hrvatske i jugoistok Europe u cjelini. Utoliko i ova knjiga pokušava unijeti više svjetla u to nedovoljno istraženo polje, ali i jedno od najtežih i najzagonetnijih na području društvenih znanosti.

Radovi u knjizi podijeljeni su u nekoliko tematskih cjelina: *Oblici etničnosti u Europi*, *Etničnost i religija*, *Etničnost i jezik*, te *Etničnost i politika*. Radovi su rezultat višegodišnjeg interdisciplinarnog bavljenja tom problematikom; autori su pretežno sociolozi, zatim etnolozi, lingvisti, teolozi i povjesničari. Neposredan povod objavljivanju te vrijedne knjige jest znanstveni skup pod nazivom *Etnički razvitak europskih nacija: Hrvatska – Europa*, održan 11. lipnja 1997. u Zagrebu, u organizaciji skupine istraživača Instituta za migracije i narodnosti. Predgovor su napisali priređivači, Ružica Čičak-Chand i Josip Kumpes, a pogovor Vjeran Katunarić.

Na početku prve tematske cjeline, *Oblici etničnosti u Europi*, Emil Heršak navodi razlike u poimanju etnije u različitim teorijskim pristupima, ali i u svakodnevnom političkom i medijskom diskursu. Tako je karakteristika Zapadne Europe i SAD-a da su se etnije uglavnom razvijale na temeljima političke povezanosti, čiji je rezultat nastanak nacija/država (iako je možda samo kod Portugalaca i Danaca postignuta istovjetnost na-

cionaliteta i državljanstva). Za razliku od toga, u Srednjoj i Istočnoj Europi etnije nastaju u višetničkim državama i utoliko se konstituiraju kao nacionalni pokreti u borbi protiv postojeće, a za vlastitu državu. Stoga je u ovom slučaju više naglasak na tradiciji, običajima i religiji kao čimbenicima povezivanja pripadnika različitih etnija, a ne toliko na političkom okviru. Razlozi te različitosti su u kasnijem procesu formiranja nacija/država na tim prostorima, koji su bili u imperijalnim posjedima Austrije, Turske i Rusije. Kao važne čimbenike u oblikovanju moderne hrvatske nacije, autor navodi prije svega hrvatsku državno-pravnu tradiciju, zatim jezik i pretežnu pripadnost Hrvata katoličkome konfesionalnom okruženju.

Metodološka skepsa u pogledu mogućnosti spoznaje etničkoga/nacionalnoga gotovo dominira radom Nikole Dugandžije. Autor ističe da se, osobito u posljednje vrijeme, tom fenomenu poklanja velika pozornost, uz tvrdnju da se ipak (pre)malo toga rasvijetlilo. Dodaje da znanost ne može odgovoriti na pitanje što etnički identitet jest, a ako se u to upusti, osuđuje se na zatvaranje uvijek živa procesa. No, je li to neki specifikum sociologije etničkih odnosa (ili druge društvene znanosti, svejedno), ili se načelno može isto ustvrditi i za spoznaju nekog drugog društvenog fenomena? Dojam je da autor ipak prenaplašava (ne)mogućnost spoznaje nacionalnoga/etničkoga, izdvajajući ga kao nešto posebno u polju društvenih znanosti, što nije moguće bez ostatka braniti.

U svim nacijama, pored objektivnih čimbenika, postoje i mitski, iracionalni, vjerujući, koji čine bitan konstituens nacionalne svijesti. Mit o jednosmjernom podrijetlu je jedan od tipičnih primjera, a ima funkciju učvršćenja skupine te, osobito u vremenima etnonacionalne mobilizacije, ulogu stvaranja, učvršćenja i jačanja razlike u odnosu na »Njih«, tj. one druge. To dovodi do idealizacije nacionalne i/ili etničke skupine, što posebno otežava stvaranje modernoga nacionalnog identiteta.

No, Dugandžija dobro uočava da i one nacije koje tek stvaraju državu i koje se oslobađaju od drugih, jačih, nerijetko ili gotovo u pravilu i same počinju težiti etničkoj čistoći, što na kraju ima za posljedicu diskriminirajući odnos prema manjinama u novonastalim državama. Iako to vrijedi i za prostore sa stabilnijom i razvijenijom demokracijom, dalo bi se primijetiti da je u Srednjoj i Istočnoj Europi to prije svega rezultanta patrijarhalno-populističke tradicije i nepoznavanja demokratskih ustanova i procesa.

Iako se može prihvatiti stav da je kriza socijalizma u prvi plan istaknula etnička i nacionalna mjerila kao putokaz, ipak bi se moglo ustvrditi i drugo, da je socijalizam konzervirao nacionalno i etničko, te je prilikom uvođenja demokracije došlo i do reafirmacije potisnutih nacionalnih identiteta. Uz to, svaki se nacionalni pokret može razviti u različitim smjerovima a to uključuje i preciznije određenje južnoslavenskih nacionalizama, distingviranje njihovih uloga i funkcija u proteklim ratovima na prostoru bivše Jugoslavije.

O gotovo istoj temi, etnički identitet – etnocentrizam – nacionalizam, piše i Dunja Rihtman Auguštin. Autorica ustvrđuje da je u bivšoj državi istraživanje nacionalnog identiteta bilo »ili ideologizirano ili suspektno«. Uostalom, društvene znanosti su na neki način »zakazale« u analizi događanja u »sotonu« socijalizma, što se ipak može pripisati i prevladavajućoj marksističkoj paradigmi, koja ja favorizirala klasno u odnosu na nacionalno. (»Radnici nemaju domovine!«). Iako se to danas »nadoknađuje«, ostaju drugi problemi, od kojih je među važnijima idealiziran pristup nacionalnoj historiji, što (pre)često završava u nacionalnoj mitologiji.

Autorica se pita može li se moderni hrvatski identitet graditi na mitovima, poput onih o uvijek »čistim hrvatskim rukama«, iako nedvojbeno postoje i zločini koje su počinili pripadnici vlastite (hrvatske) nacije. Snaga retorike prilikom postavljanja tog pitanja nedvojbeno ukazuje na samo jedan mogući odgovor.

Koji su sve oblici etničnosti u Europi? Kako se zemlje imigracije odnose prema novim etničkim manjinama? O tome saznajemo od Ružice Čičak-Chand. Globalizacija kao svjetski proces i modernizacija istočno-europskih društava nisu (iako su bila prisutna takva očekivanja) pridonijela slabljenju etnonacionalne svijesti, naprotiv. Jačanje nacionalnoga, prisutno je ne samo u postkomunističkoj Europi nego i na Zapadu, snaženjem ekstremnih desničarskih pokreta i stranaka te njihova ataka na strance u zemljama imigracije i aktivnošću separatističkih »etnonacionalizama« u Španjolskoj, Britaniji, Francuskoj. I na Zapadu postoje različiti modeli odnosa prema strancima, što ukazuje na važnost službene politike i njezin utjecaj na stvaranje javnog mišljenja, a time i odnosa prema drugima/drukčijima. Kao najdosljedniji slučaj multikulturalizma i tolerancije, autorica navodi Švedsku.

Ima li kulturnog pluralizma u Europi ili je to samo prigodničarska sintagma u retorici zapadnoeuropskih političara, pita se Jadranka Čačić-Kumpes. U razvijenim europskim demokracijama, čini se, ipak je prisutniji multikulturalizam nego interkulturalizam. Naime, još se tolerira (su)postojanje različitih kultura, ali mnogo je manje prisutan pokušaj njihova približavanja i međusobnog razumijevanja. Može li se razumijevanje uopće postići ako se zapadni model življenja i političkog organiziranja tretira kao univerzalni? Autorica smatra da, bez punog priznanja individualnosti i prava na razvitak svih etnija, uključujući i »nove manjine« (imigranti), nikakav diskurs o interkulturalizmu naprosto nije uvjerljiv.

O sličnim procesima na europskim prostorima piše i Saša Božić. Njega prije svega zanima nastanak novih manjina i suživot većinske populacije i etničkih migrant-skih zajednica u zemljama Zapadne Europe. O kakvim je iskustvima riječ? Migranti se sve više organiziraju zbog potrebe rješavanja praktičnih pitanja i problema. Kako se nadalje ističe, na stupanj kohezije imigranata i nastanak »novih etničkih manjina« oso-

bito utječe tzv. imigracijski »stop«, odnosno zabrana ulaska u zemlje imigracije. Stoga je vrlo važno »zbiti redove«, što u realnoj situaciji zapravo dovodi do stvaranja posebnih entiteta, novih etničkih manjina.

I Aleksandar Štulhofer naglašava da modernizacija često nije samo oslabila etničke sentimente već ih je nerijetko i pojačavala. Nacionalno je iznimno važno i pored svih mogućih najava integracije i globalizacije. Etničnost se često svodi na primordijalizam, no tu je ujedno prisutna i velika mogućnost manipulacije etničkim, u svrhu borbe za moć u društvu. Postkomunistička stvarnost na prostorima bivše Jugoslavije dovoljno govori u prilog navedenoga.

Slijedi tematska cjelina *Etničnost i religija*. Kako religija utječe na etnički identitet te, posebno, na koji način su velike svjetske religije utjecale na oblikovanje nacionalnih identiteta na prostoru Hrvatske pa i šire, pitanja su o kojima se piše u tom dijelu zbornika.

Tako Nikola Skledar ističe da je u nekih naroda (Irci, Hrvati, Poljaci) religija znatno impregnirana u nacionalni identitet, ponajprije zato što je Crkva dotične konfesije bila čimilac u obrani identiteta i opstojnosti tih naroda.

O vezi nacije i religije piše Esad Ćimić, ustvrđujući da je religijski osjećaj dublji, intenzivniji, dok je nacionalni površniji. Na primjeru religije kao konstituensa nacionalnoga/etničkoga, autor ilustrira svu poteškoću definiranja nacije. I dok u nekim situacijama (npr. Njemačka), religija pritom ne igra bitnu ulogu, dotle je ona npr. u Bosni i Hercegovini razdjelnica nacionalnih entiteta. Bošnjaci-Muslimani svoj nacionalni identitet temelje prije svega na drukčijoj religiji i kulturi, islamu. Ostaje ipak upitno, može li se o religiji (islamskoj) govoriti kao o surugatu nacije, kako to ističe Ćimić?

Teolog Bono Zvonimir Šagi postavlja zanimljivo i manje uobičajeno pitanje: kako etnički osjećaj utječe na katolički identitet? Globalizacija možda i uspijeva na gospodarskome pa i političkom polju, no na psihološ-

kome nema uspjeha u supstituiranju nacije kozmopolitskim ozračjem, što dovodi do traganja za korijenima, pa i raznim fundamentalizmima. Potrebno je razlikovati etnički identitet od katoličkoga, iako se to najčešće umnogome prožima.

Franjo Šanjek problematizira kršćanski etički sustav u hrvatskom društvu. Tema zanimljiva i izazovna u kontekstu suodnosa sveopćeg pozivanja na kršćansku etiku, osobito vladajućeg establishmenta, te specifičnoga »privatizacijskog ćudoređa« kao primjera »prljave prakse« *sui generis*. Crkva u Hrvata, prema autoru, djeluje kao etički korektiv i to na tragu ostvarivanja modernih civilizacijskih postignuća, kao što su ljudsko dostojanstvo, istina, pravda.

U okviru iste teme, Zoran Velagić navodi da i u 18. st. postoji razdjelnica na crti Hrvati – Srbi, katolicizam – pravoslavlje, uz neuspješne pokušaje spajanja dviju crkava. Tek suvremeni teolozi jasno razlikuju nacionalni i religijski identitet, uz tvrdnju da Hrvati nisu samo katolici, nego i pripadnici drugih vjeroispovijedi, te agnostici i ateisti.

U tematskoj cjelini *Etničnost i jezik* lingvist Dalibor Brozović se u uvodnom tekstu pita u kakvoj su vezi nacija i jezik i odgovara da to dosta ovisi i o tome kako se definira jedno i drugo, a ti pojmovi su sve samo ne jednoznačno određeni. Prema njemu, može se govoriti o četirima kategorijama koje se isprepliću ali nisu ovisne jedna o drugoj, a to su etnička podloga, jezik u genetskolingvističkom smislu, moderna nacionalna zajednica i jezik kao standardni idiom. Moguće je da vrlo slični jezici ili dijalekti razdvajaju pojedine etnije, kao i to da unutar skupine postoji nacionalna svijest a da se ponekad i ne razumiju (npr. Gruzijci). Autor je pesimist u pogledu »bistrenja« tih pojmova u svjetskome javnom mnijenju, što sve pogoduje znatnoj manipulaciji pojmovima u teoriji i entitetima u povijesnoj praksi.

I Jadranka Grbić analizira vezu etničkog identiteta i jezika, ističući identifikacijsku sastavnicu jezika, pa i jezični idiom kao

izvor socijalnoga i ekonomskog profita. Sve to dovodi do promjene govora u ljudi u različitim prilikama, ovisno o političkoj konjunkturi. I ovdje hrvatski prostor obiluje primjerima, pa i u nedavnoj prošlosti (i sadašnjosti!).

Stjepan Babić uočava isprepletenost i povezanost jezika i politike, što onda rezultira jezičnom politikom, a jezična norma je uvijek stvar politike. U slučaju hrvatskoga i srpskog jezika, autor dobro zapaža da je potrebno jasno razlikovanje tih dvaju jezika, ali i to da ponekad (napose u laika) to ide u krajnost, što se onda *in ultima linea* obrušava negativno i na hrvatsku jezičnu tradiciju. Stručnjaci trebaju upozoriti na neke granice po tom pitanju.

U posljednjoj tematskoj cjelini, *Etničnost i politika*, govori se o odnosu etničnosti i politike. Ima li hrvatska sociologija (tu temu su u cjelini analizirali sociolozi) neke nove spoznaje o odnosu etnije i politike, nacionalnim i etničkim odnosima i nacionalizmu? Nisu li posljednji ratovi na ovim prostorima pokazali da je to možda i Ahilova peta hrvatske sociologije? Ili je to područje ipak bila »za-branjena zona« za sociologe, (za)diranje u »najsvetiju tekovinu revolucije«? Bez obzira na valorizaciju i »pogođenost« prethodnih pitanja, pred čitateljem su zanimljivi nalazi.

Tako Josip Županov nalazi da se i pojam nacije razlikuje od Zapada prema Istoku. U SAD i Zapadnoj Europi nacija je uglavnom identična s državom, dok je u Srednjoj i Istočnoj Europi, u multinacionalnim državnim tvorevinama, prisutno razgraničenje između pojmova nacije i države. Modernizacija nije zbrisala i potisnula lokalno i nacionalno. Naprotiv, kao da su neki procesi i pojačani, pa je na Istoku došlo do prave erupcije nacionalizma, a u bivšoj Jugoslaviji i do rata. Je li nakon svega moguć suživot, pita se dalje autor? Iako i sam ističe da regeneracija primarne mreže odnosa nije moguća možda ni u nekoliko naraštaja, podaci s terena ipak ukazuju na nešto brži proces od tih predviđanja. Periferija jugoistoka Europe i u narednom razdoblju ostaje turbulentno područje, a jedan od razloga je i svojevrsna pat pozicija u

ishodu rata. Srbija kao agresor, nije analogno Hitlerovoj soldateski, doživjela poraz i slom, a srbijanske kulturne i političke elite i dalje imaju za cilj *Drang nach Westen*.

Što je nacionalizam, u kojoj se formi javlja i, nadasve, kako o tom fenomenu govoriti bez klišeiziranih pojmova, koji su nedavno imali jaku negativnu konotaciju? Na tom tragu Zvonko Lerotić distingvira građanski nacionalizam i etnonacionalizam, a sama tipologija i sadržaj tih pojmova podudaraju se s različitim shvaćanjima nacije. Stoga se o građanskom nacionalizmu može govoriti tamo gdje su građani preuzeli suverenitet nasuprot kraljevima i plemstvu, a to su uglavnom i prostori gdje je država izjednačena s nacijom. U manje razvijenim društvima javlja se etnonacionalizam u ideološkom obliku borbe naroda kao jezičnih, vjerskih i povijesnih zajednica protiv stranaca. Etnonacionalizam vodi u populizam, razbijajući granice između institucija, i onemogućava razvitak društva na modernim osnovama, sputavajući diferencijaciju društvenih uloga i funkcija. U zaključku se ističe da nacionalizam nije moguće izbjeći ni ukloniti, njega se može kultivirati. To je proces tranzicije etnonacionalizma u građanski nacionalizam, koji se rastvara u civilnom društvu i djeluje putem njegovih institucija. To je, zapravo, nacionalizam pod kontrolom.

Kakve su perspektive nacije i etničnosti u Europi? Kamo ide Europa: velikom ujedinjenju ili novim podjelama? O tome piše Silva Mežnarić. U Europi tek valja izgraditi multikulturalno društvo, kako na Istoku tako i na Zapadu, a nositelji te nove kulture moraju biti slobodni građani. Zapadna Europa ima dvostruku odgovornost i ulogu: razvijati multikulturalizam u vlastitom dvorištu (odnos prema imigrantima, manjinama), ali i braniti istok Europe od njegovih kolektivizama, posebno etnonacionalizma. Ostaje pitanje koliko to Europa može i je li spremna za tu ulogu? Ako je suditi po njezinim aktivnostima u procesu raspada bivše Jugoslavije, odgovor je: ne. Iako je nedvojbeno da će i dalje postojati civilizacijske razdjelnice između triju

kultura, dviju kršćanskih i islamske, kako ističe autorica, te razdjelnice pouzdano idu i drugim linijama, pa još uvijek i onom koja je posljedica četrdesetogodišnjeg Zida u Europi. To je razdjelnica po liniji centar – poluperiferija – periferija, o čemu je više pisao Županov. Naglasak valja biti, ako se želi multikulturalna Europa, na promicanju suglasja u obrazovanju, medijima, znanosti i kulturi.

U kakvu su odnosu etničnost i regionalizam? Isključuju li se nacionalni i regionalni identitet? Boris Banovac smatra da integracija Europe i izmijenjen karakter nacionalne države otvaraju novi prostor za etno-regionalističke pokrete. Sve to omogućuje višeslojni identitet skupina i koegzistenciju regionalnoga i nacionalnog identiteta. Istra je za tu problematiku paradigmatičan slučaj i možda, bar na tom polju, prvi iskorak Hrvatske u Europu.

Na kraju prikaza potrebno je naglasiti da je vrijednost knjige prije svega u otvaranju dijaloga i slobodnu razmatranju problematike. To i takvo ozračje nije bilo prisutno u socijalizmu, pa ni u prvih nekoliko godina samostalne Hrvatske. Utoliko je i ova knjiga dokaz da se Hrvatska, sa svim mogućim peripetijama, ipak kreće prema Europi ili, još preciznije, prema slobodnu, otvorenu i multikulturalnu društvu. Pluralizam stavova i ocjena te tolerancija kojom su izrečeni u ovoj knjizi pružaju nadu i otvaraju perspektive.

Dragutin Babić

Institut za migracije i narodnosti,
Zagreb

Микола Томенко

Самоозначення України: від історії до політики

Київ, «Заповіт», 1998, 271 str.

Monografija *Samoodređenje Ukrajine: od povijesti do politike* uglednoga ukrajin-

skog politologa Mikole Tomenka u pravome trenutku analizira niz najvažnijih problema suvremene etnopolitike u sklopu složenoga i proturječnog nastanka građanskog društva u Ukrajini. U monografiji se razmatraju problemi razrade optimalne državne strategije od vremena stjecanja neovisnosti godine 1991. Autor pritom drži da se jedno od središnjih pitanja odnosi na određenje »osnove etnopolitike u zemlji« (str. 6) i da na današnjem stupnju razvitka državnosti valja donekle premjestiti naglasak s povijesno-politološke utemeljenosti prava na neovisnost Ukrajine na novu shema koja bi trebala biti ovakva: »Mi (Ukrajinci – Ukrajina) nismo ni bolji ni lošiji. Mi smo drukčiji. I u tom smislu unikatni« (str. 19). Tako se u središtu pozornosti treba nalaziti problem unikatnosti, koji se i pojavljuje kao suvremeno shvaćanje nacionalnog identiteta.

Analizirajući povijesne tradicije Ukrajinaca kao najvažnijeg čimbenika političkog samoodređenja Ukrajine, autor dolazi do zaključka da je bitno u shvaćanju političkog izbora Ukrajine sve do druge polovine 20. stoljeća dokazivati »zasebne povijesti i osobite političke tradicije« (str. 49).

Pri razmatranju osnove etnonacionalnih načela državne strategije, autor uvršćuje načela etnonacionalne politike u »najspornija pitanja« ukrajinskoga društva (str. 200). Politolog raspravlja s onima koji Ukrajinu smatraju mnogonacionalnom državom, koju je stvorio »titularni narod« koji nastanjuje stanoviti teritorij i ostvaruje svoje pravo na »političko samoodređenje« (str. 203). Analiziraju se etnonacionalni politički pojmovi ugrađeni u Ustavu Ukrajine kao što su ukrajinski narod, ukrajinska nacija, nacionalnost, nacionalne manjine, autohtoni narodi. Autohtonima – kako primjećuje M. Tomenko – valja smatrati »ukrajinski [narod] i, u doba sovjetske vlasti deportirani, krimskotatarski narod« (str. 204).

Svojevrsnost suvremenih etnopolitičkih procesa, autor vidi u »paralelnom oblikovanju (etnosocijalne) nacije i buduće građanske (etnopolitičke) nacije« (str. 210–211).